

Ա Ն Ա Ր Զ Ա Բ Ա

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Ատանայի հիւսիս-արեւելքը, անկէ հազիւ 75 քիլոմետր հեռու՝ կը գտնուէր Կիլիկիոյ հին եւ նշանաւոր Անազարբա կամ հայացած ձեւով՝ Անարգարա բերդաքաղաքը, Ճիհուն գետի օժանդակներէն, Սիսի եւ Սաուրա գետակներու գետախառնուրդին մէկ անկիւնին վըրայ: Այսօր լայնածաւալ ամայութեան մը մէջ լքուած եւ անգաւա- կացած կը մնայ Կիլիկիոյ այս քաղաքամայրը, որ երբեմն ամբողջ գաւառին գլուխն էր, եւ իշխանանիստը՝ Հայկական Կիլիկիոյ:

Այսօր անոր տեղւոյն վրայ փոքրիկ գիւղ մը կայ որ Անաւարսա = Anavarsa կը կոչուի, որուն մասին Տընտէլ ուղեցոյց-ատլասը կը գրէ. «Village situé près du site antique d'Anazarbus, devenu place-forte arménienne du XIIe siècle à la fin du XIVe siècle. La ville basse s'étend au pied d'une colline; la montée jusqu'à la forteresse est assez pénible»¹.

Այս գիւղին մօտիկ երկայնանիստ քարաբլուրի մը կատարին կը բարձրանայ, աւերակ եւ կիսաքանդ, երբեմնի նշանաւոր եւ անառիկ Անարգարայի բերդը. անոր արեւմտեան կողին ստորոտը կը տարածուէր հին Անարգարա քաղաքը, քառակուսի պարիսպներով: Ըլլա՛յ բերդին, Ըլլա՛յ քաղաքին շինութեան ոճը եւ դիրքը զգալի նմանութիւններ ունէին Վանի քաղաքին եւ Տոսպեան ժայռին վրայ բարձրացող Շամիրամի բերդին հետ, ինչպէս կը մատնանշէր արդէն անցեալ դարու կէսերուն Թէքսիէ²:

ՄԱՆՕԹ. ԽՄԲ. - Յետ հրատարակութեան Հ. Միքայէլ Վրդ. Յովհաննէսեանի Հայաստանի Բերդերը հատրին, ներկայիս մասուլի տակ է նոյն հեղինակին Կիլիկիան Բերդերը ընդարձակ աշխատասիրութիւնը: Հաճոյքով կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն, Հեղինակին ագիւ թոյլտուութեամբ, նմոյշներ այս շահեկան երկատիրութենէն:

1. Turquie, Guide-Atlas DENOEL, p. 179.
2. TExIER, L'Arménie, II partie, Van, p. 10. ID., Asie Mineure, p. 581.

Անազարբայի անունին ստուգարանութիւնը յոյն պատմագիրներ, ինչպէս Ստեփանոս Բիւզանդացի եւ Սուիդաս, կը կապեն Anazarbas կամ Anazarbo անունով դիւցազի մը³: Սուիդասի համաձայն քաղաքին նախնական անունը եղած է Դիոկեսարիա (Diocaesarea), եւ Անազարբայի փոխուած, երբ Ներուաս կայսրի օրով (96-98 յ. Ք.) քաղաքը կը կործանի եւ զայն կը վերաշինէ Anazarbo անունով ծերակուտական մը: Բայց այս վարկածը կը խախտի Պլինիոս Երէցի վկայութեամբ՝ որուն ծանօթ էր արդէն Անազարբա անունը⁴:

Հաւանական կը թուի Անազարբայի ստուգարանութիւնը արաբերէն Այն զարբա [= դեղին ալ(աղբիւր)] բառէն, մատնանշելով չըջակայ ժայռերուն դեղնորակ գոյնը: Այս վարկածը կը թելադրէր արդէն Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ իր վերոյիշեալ միւս վարկածին առընթեր, եւ զայն կ'իւրացնէր իր հրատարակիչը⁵:

Հիներու քով յիշուած է նաեւ Կիւնդա (Κύνδα) անունը⁶: Կայսերական հին դրամներու վրայ կը գտնուի նաեւ Կեսարիա Անազարբան (Καισάρεια πρὸς Ἀναζάρβου - Caesarea ad Anazarbum) անունը, զոր տուած է քաղաքին Օգոստոս կայսրը, Արեւելք կատարած մէկ ուղեւորութեան ընթացքին, հաւնելով անոր քիւնուորական դիրքը. որով զայն մեծցնել տուած է եւ կայսերական տիտղոս չընորհած անոր՝ Ք. ա. 19 (Հռոմի 735) թուականին, որով կը սկսի Անազարբայի առաջին դարաշրջանը⁷:

Այս անունը մեր պատմագիրները զանազան ձեւերով կը գրեն. Սմբատ՝ Անարգարա, Վարդան՝ Անաւարսա, Մ. Ուռհայեցի զայն կը կոչէ Տրովադա. «եւ էանց ընդ Տրովադա, որ է Անաւարդա». իսկ անոր հրատարակիչը մեզի կու տայ անոր Տրովադա կոչուելուն պատճառը. «յաղագս անառիկ պարսպացն որով ամրացեալ էր, եւ էր մայրաքաղաք Սիկիլիոյ (sic!) առ ժամանակօք Ուաչակրաց»⁸:

Հ. Ղ. Ինճիճեան, 1800 թուականներուն, իր «Նոր Հայաստան» գրքին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ Անարգարայի մասին, զոր աշխարհաբարի վերածելով հոս կ'արտագրենք. «Անարգարա կամ Այնգարալէ... բերդաքաղաք՝ Ճիհուն գետի մօտ, Սիսի հարաւակողմը՝ անկէ վեց ժամ հեռու լեռան մը ստորոտը՝ դէպի արեւմուտք, ընդարձակ տափարակի մը վրայ. այս դաշտը Չուգուր օվա

3. STEPHANUS BYZANTINUS, De Urbibus, p. 126. Հմտ. V. LANGLOIS, Voyage en Cilicie, p. 434. Սիսուան, էջ 237:
4. ՏԷՍՍ PLINIUS, lib. V, cap. XXVII. Հմտ. LANGLOIS, անդ:
5. STEPH. BYZ., անդ:
6. Սիսուան, էջ 237:
7. Հմտ. LANGLOIS, անդ: Սիսուան, էջ 237:
8. ՄՐԲԱՍ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, էջ 145 եւ 160: ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՀԳ, էջ 126: Մ. ՈՒՌՀԱՍԵՑԻ, Բ, ՃԾԱ, էջ 312 եւ 566. ԵՆԹ. Թ. 185:

Ժ. դարու կէսին Եզրիպտոսի ամիրաները կը տիրեն այս շրջաններուն, որոնցմէ դարձեալ ետ կ'առնեն Արարները, եւ ասոնցմէ ալ՝ Նիկեփոր կայսրը 962ին, ինչպէս կը գրէ Մ. Ուռհայեցի. «Մեծաւ յաղթութեամբ առնու... զաղանաւորն զԱնաւարգա. եւ ահագին սաստիկ կոտորած էած ի վերայ ազգին Տաճկաց մինչեւ ի դուռն Անտիոքայ քաղաքին»²¹ :

Զմչկիկ եւ Վասիլ Բ. կայսրերը, իրենց դէպի Արեւելք կատարած արշաւանքին, կը գրաւեն նաեւ Անարզաբան, սակայն թէոզորա կայսրուհիին օրով (1054-1058)՝ Արարները մեծ ուժերով կը յարձակին Անարզաբայի վրայ եւ կը գրաւեն: Սակայն Յոյները կը յաջողին զայն ետ առնել ու պահել մինչեւ ԺԱ. դարու վերջը: Անարզաբայէն կ'անցնին առաջին խաչակիրները իրենց Անտիոքի ճամբուն վրայ²² :

ԺԲ. դարու սկիզբները՝ Յոյներու ձեռքէն Անարզաբան կ'անցնի Ռուբինեաններուն: Թորոս Ա.՝ Գագիկ Թագաւորին վրէժը լուծելով, Անարզաբան կ'առնէ Յոյներէն: Կը շինէ տաճար մը «Ձօրավարաց» անունով. «բերեալ ընդ ինքեան զպատկեր Տիրամօրն՝ եղ ի դղեակն Անարզաբայ, զոր իւր առեալ էր ի Յունաց. յորում եւ շինեաց զհրուշակաւոր տաճար, եւ եղ անդ զպատկերն...»: Թորոս Ա. Անարզաբայի մէջ կը շինէ նաեւ ուրիշ ապարանքներ եւ կը զօրացնէ անոր դղեակը կրկին պարիսպներով. կը շինէ նաեւ «բազում եկեղեցիս եւ ժողովարանս միանձանց»²³ :

Նոյնը կը պատմէ նաեւ Վահրամ՝ իր վիպասանութեան մէջ չափածոյ տողերով, տալով թորոսի շինած եկեղեցիին անունն ալ:

«ԶԱնարզաբա՝ յինքն գրաւեալ
 Յորում գտաճարն մեծ շինեալ.
 Ձօրավարացն անուամբ պատուեալ,
 Անդ զպատկեր Կուսին եղեալ,
 Որպէս յարձանսն՝ էր փորագրեալ»²⁴ :

Այս եկեղեցիին քիւերուն տակ, պատին ամբողջ երկարութեամբ՝ թորոս քանդակած էր մեծ արձանադրութիւն մը. մեղք որ մեծ մասով խանգարուած է եւ հազիւ կը կարգացուին հետեւեալ տողերը.

Ի ԿԱՄՍ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԵՍ ԹԵՌՈՅՍ... ՍԵ-
 ԲԱՍՏՈՍ. ՈՐԴԻ ԿՈՍՏ... ՈՐԴԻՈՅ ՌՈՒԲԵՆԻ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵ-
 ՅԻՍ...:

21. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Ա, էջ 6:
 22. ԱՌԳ, Բ, էջ 312:
 23. Հայաստանում, ՄՀԱ, էջ 344:
 24. ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՌՈՒՆԻ, էջ 195: Հմմտ. Սիսուան, էջ 238:

Իսկ եկեղեցիին արեւելեան կողմը, թերեւս առաջին արձանադրութեան կցուած էին՝ վասն բառով՝ հետեւեալ տողերը.

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ ԵՒ Ի ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ... ԲԱՐԵ-ԽԱՍՈՒԹԵԱՄԲ...:

Հիւսիսային պատին վրայ գրուածը բոլորովին խանգարուած է, իսկ արեւմտեան կողմին վրայ՝ կը կարգացուի հետեւեալը.

ՅԻՇԵՍԱԶԻՔ ԶԹԷՈԴՈՍ, ՈՐԴԻ ԻՄ ԶԿՈՍԱՆԴԻՆ Ի ՍՈՒՐԲ ՅԱՐ-
 ԺԱՆԱՒՈՐ ՅԱՂԱԻԹՍ ԶԵՐ Ի ՔՍ ՅՍ Ի ՏԷՐ ՄԵՐ. Ի ԹՎԻՆ...:

Այսօրուան կիսաքանդ եւ անմատչելի դղեակը՝ Մեծին Լեւոնի շինածն է, որուն բերդին արեւմտեան ծայրը քարաժայռին վրայ, մեծ արուեստով ճեղքուած, եւ անոր կատարին վրայ շինուած է դըղեակը իր գահակալութեան առաջին տարիներուն, 1187ին: Մուտքի դրան վրայ անեղծանելի մնացեր է, բախտով, գեղեցիկ արձանադրութիւն մը, որ ցոյց կու տայ դղեակին դիրքը եւ շինողին հանճարը եւ քաջութիւնը. Կիլիկիոյ ամէնէն սքանչելի արձանադրութիւնն է որ մեղի հասած է:

ՅԱՄԻ ՈՂԶԵՐՈՐԴԻ ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՅ ԽԱՒԱՐԵՑԱԻ ԱՐԵԳԱԿՆ ՄԻՆԶԵԻ ԱՍՏԵՂՔ ԵՐԵԻԵՑԱՆ ԵՒ ԷԱՌ ԹՈՒՐՔՆ ԶՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ. ՅԱՅՆՄ ԱՄԻ ՄԵՌԱԻ ՌՈՒԲԵՆ ՍՏԵՓԱՆԷԻ ՈՐԴԻՆ ԵՒ ՆՍԱԻ ՅԱԹՈՒ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՆ ԼԵՒՈՆ, ՈՒՆԵԼՈՎ ԶԿԻ-
 ԼԻԿԻՍ ՏՈՐՈՍ ԼԵՐԱՄԲ ԵՒ ՍԵԱԻ ԼԵՐԱՄԲ ԾՈՎԵԶԵՐԲՆ ՄԻՆԶԵԻ ՅԱՏԱԼԻԱ. ԵՒ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԱՄԻ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐՈՅ ՍԿՍԱԻ ՇԻ-
 ՆԵԼ ԶԿԼԱՅՍ ՈՐ Է ՄԱՅՐ ՔԱՂԱՔԱՅՆ ԱՆԱՒԱՐԶԱ. ՃԵՂՔԵԱՅ ԽԸՍ-
 ՏԱԳՈՅՆՍ ԵՐԿԱԹԵԱԻՔ ԶԱՊԱՌԱՅՍ ԵՒ ՀԱՍՏԱՀԻՄՆ ՄԵՐԱՄԵՐ ՎԻՄԱԻՔ ԿԱՆԳՆԵԱՅ ԶԱՊԱՐԻՍՊՍ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵԱՅ ՏԱՐԲ ԵՐԿԱԹՈՎ ԵՒ ԿԱՊԱՐԱԻ. ԵՒ Ի ՄԻ ԱՄԻ ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ²⁵ :

Այս դղեակին շինութիւնը կանխող 80 տարիներու ընթացքին, թորոս Ա.էն, մինչեւ Լեւոն Ա., Անարզաբայի գլուխէն շատ անցքեր անցեր էին:

1107ին Պարսիկները 12.000 բանակով մը կու գան Անարզաբայի վրայ, եւ արիւնալի կռիւէ մը ետք՝ զայն կը գրաւեն, կը քանդեն եւ կ'երթան դէպի Մարաշ՝ Գող Վասիլի վրայ. ասիկա անոնց դէմ ելլելով՝ կը կոտորէ զանոնք եւ Անարզաբայի շրջանէն կապտուած ելլելով՝ կը կոտորէ զմնեւորները կը քշէ իր սահմաններէն հեռու²⁶: Այս աւարներն ալ ետ առնելով՝ կը քշէ իր սահմաններէն հեռու: Այս դէպքերէն վերջ թորոս Ա. իշխան 12 տարի խաղաղ կ'ապրի եւ մեծ համբաւ կը շահի. այդ օրերուն Կիլիկիա կու գայ եւ իրեն կ'ապա-

25. Այս եւ վերի արձանադրութիւնները տե՛ս Սիսուան, էջ 239:
 26. ՄՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, էջ 128-129:

ւինի, 1117ին, Պիր քաղաքի տէր՝ հայազգի Ապլղարիպ իշխանը, վասակ Պահլավունիի որդին, նեղուած Փրանկ իշխաններէն²⁷ :

Թորոս Ա. իշխանին կը յաջորդէ իր եղբայրը Լեւոն, որուն օրով Ալէքս Պորփիրոսօֆէն կայսրը, դրդուած՝ յոյն իշխաններէն, անձամբ Կիլիկիա կու գայ՝ մեծ բանակի մը գլուխը անցած: 1137ին կը պաշարէ Անարզաբան. քաղաքին բնակիչները, Լեւոն իշխանի առաջնորդութեամբ, արիարար կը պաշտպանեն պարիսպները եւ Յոյները չեն յաջողիր գրաւել: Այն ատեն հեռուէն կը պաշարեն քաղաքը, որ 37 օր կը դիմանայ. բայց, վերահաս սովին վրայ, կը ստիպուին անձնատուր ըլլալ: Կայսրը յաղթական կը մտնէ Անարզաբան, կողոպուտի կը մատնէ զայն եւ գերի բռնելով Լեւոն իշխանը, իր երկու որդիներով՝ շրթայակապ Պոլիս կը ղրկէ:

Լեւոն եւ Ռուբէն կը վախճանին Պոլսոյ բանտերուն մէջ, իսկ Թորոս Բ. յարմար առիթով մը կը փախչի եւ կու գայ Կիլիկիա. հոն ժամանակ մը անձանօթ ապրելէ ետք՝ ինքզինքը կը յայտնէ հայ իշխաններուն եւ անոնց հետ միացած՝ կը յարձակի Անարզաբանի վրայ եւ կը գրաւէ. կ'ամրացնէ եւ զայն իր իշխանութեան կեդրոնը կ'ընէ:

Անարզաբան՝ Լեւոն Մեծի օրով (1187-1219) բոլորովին կերպարանափոխ կ'ըլլայ. կը շինուին բազմաթիւ շէնքեր եւ ապարանքներ: Քաղաքին մօտիկ քարաբլուրին վրայ Լեւոն կը շինէ, մեծ դժուարութեամբ, Անարզաբանի դղեակը, ինչպէս տեսանք: Քաղաքը կը շրջապատէ կրկնակ հաստ պարիսպներով, եւ զայն կը միացնէ դրդեակին: Լեւոն հոն կը պահէր պահակազուռ մը, եւ երբ երկրին վտանգ մը սպառնար կամ թշնամիի ներխուժում մը, պահակները բերդին կատարէն բոցերով նշան կու տային հեռաւոր բերդերու:

Այնքան գեղեցիկ կ'ըլլայ Անարզաբան՝ որ Լեւոն Մեծն անոր կլային պատկերը իր զինանշանը կ'ընէ. Վիլլեպրանտ, որ այս ժամանակները հիւր կ'ըլլայ Լեւոնի, զմայլանքով կը նկարագրէ զայն նաւարա = Navarsa կոչելով. «Եկանք Նաւարա, որ սքանչելի բերդ մըն է՝ բարձր լեռան մը կատարին, զոր բնութիւնը կարծես պատրաստած ըլլայ Տէր Թագաւորի վայելումին համար՝ սարահարթի մը մէջտեղը: Թագաւորին զինանշանն ալ այս բերդը կը ներկայացնէ: Լեռան ստորոտը քաղաք մը կը դառնուի, որ ունեցած է շատ բարգաւաճ անցեալ մը, ինչպէս կը վկայէ այսօր հոյակապ ջրտարը՝ որ բարձր սիւներու վրայէն երկու ձողոն երկարութեամբ մինչեւ քաղաքը կը հասնի»²⁸ :

27. Հմմտ. Անդ, էջ 145. Սիսուան, էջ 50, 240: ԱՃԱՌՆԱՆ, Անձնանունների բառարան, Ե, էջ 50:
28. « Venimus Navarsam, quod est Castrum optimum in alto monte situm, quod natura in media planicie illius terrae ad totum commodum Domini Regis ordinavit, a quo Rex ipse signum suum Navarsa solet

Երբ Լեւոն Ա. իր մայրաքաղաքը կ'ընէ Սիսը, որքան որ Անարզաբան իր կարեւորութիւնը մասամբ կը կորսնցնէ, սակայն բոլորովին չի լքուիր. դարերով իբր ապաստանարան կը ծառայէ քաղմահազար ժողովուրդներու՝ պատերազմներու ընթացքին²⁹ :

1279ին, սակայն, Եդիպտոսի Պիղար զօրավարը կու գայ եւ զայն կը պաշարէ. բայց չկարենալով գրաւել՝ կը հեռանայ յետ կողոպտելու եւ քանդելու շրջակայ գիւղերը³⁰ :

Կիլիկիոյ Թագաւորութեան վերջանալուն՝ Սելճուք թուրքերը կը դրաւեն զայն եւ մեծ մասով կը քանդեն անոր զինուորական պաշտպանութիւնները եւ պարիսպները. ասոր վրայ բնակիչները վախցած՝ կամաց կամաց կը լքեն քաղաքը եւ կ'երթան աւելի ապահով վայրեր: Անարզաբան հետզհետէ կը լքուի, կ'ամայանայ եւ իր դժբախտ ճակատագրին կը թողուի: Այսօր անոր փառաւոր անցեալէն հազիւ քանի մը պարիսպներու խլեակներ տակաւին ոտքի վրայ են, իբր վկաներ՝ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան փառաւոր անցեալին:

proclamare. In pede huius montis sita fuit quaedam civitas, cujus auctoritatem magnam fuisse, quidam mirabilis acqueductus, illuc suaper altis columnas ad spatium duorum milliarum productus hodie contestatur» (WILLEBRANDI ab OLDENBURG Itinerarium, p. 15).
Անարզաբան ունէր երկու մեծ ջրտարներ, որոնցմէ մէկը Արեւելէն կու գար՝ 12 զիւմեդր երկարութեամբ, իսկ միւսը՝ հիւսիսի լեռներից, եւ ունէր 20 զիւմեդր երկարութիւն մը. շինուած էին կայսերական շրջանին: Հաւանական է որ շինող կայսրերը անոնց վրայ քանդակած ըլլային նաեւ արձանագրուէն: Տե՛ս նաեւ՝ Ch. TEXIER, De Sis à Trébizonde, «Nouvelle Revue française», t. V, p. 104, մէջբերուած՝ LANGLOIS-է, Voyage en Cilicie, p. 437. TEXIER, Asie Mineure գործին մէջ 30 թւ. կը նշանակէ երկրորդ ջրտարին երկարութիւնը, իսկ առաջինին՝ 582: Տե՛ս նաեւ՝ համար կ'ընէ Թէ Կ'երկարէր մինչեւ Սիսի ճամբուն կէտը (էջ 501, Անարզաբանի յատակագրից):
Turquie, Guide-Atlas DENOEL, էջ 501, Անարզաբանի յատակագրից:
29. Վիլլեպրանտ զայն կը նկարագրէ իբրեւ մասամբ ամայնացած արդէն ԺԳ. դարու սկիզբը. Հմմտ. յիշ. գործ, անդ:
30. Սիսուան, էջ 241: